

MIECZYŚLAW C. PACZKOWSKI OFM¹

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

ORCID 0000-0002-4045-2314

OBECNOŚĆ FRANCISZKAŃSKA W EGIPCIE OD KOŃCA XVIII WIEKU DO CZASÓW WSPÓŁCZESNYCH

The Franciscan presence in Egypt from the end of the 18th century to the present day Abstract

After more than five centuries of Franciscan presence in Egypt, the situation changed due to Napoleon's expedition to the banks of the Nile. This fact marked the period of European influence in that region. In some ways, a favorable situation was created for the development of the Roman Catholic community. However, the Franciscan apostolate was not easy. The golden period for the pastoral activity of the Franciscans began with the opening of the Suez Canal. For decades Europeans shaped the character of the pastoral activity in Egypt. In the first half of the 20th century, the Franciscan presence in Egypt grew continuously. With the outbreak of World War II and the establishment of the Arab Republic of Egypt, the situation changed. Europeans were leaving the country and the Catholic communities were rapidly shrinking. The exodus of Europeans made it necessary to profile new forms of Franciscan presence and to turn to the local population. However, the Franciscan mission did not lose its specificity. Continuing their pastoral care for the remaining faithful, the friars focused their activities on the apostolate among the Copts and also established the Franciscan Center for Oriental Studies in Cairo.

Keywords: Franciscan Order, Egypt, missions (history), Copts, Custody of the Holy Land, Oriental Christianity

Abstrakt

Po ponad pięciu stuleciach obecności franciszkańskiej w Egipcie sytuacja uległa zmianie. Stało się to z powodu wyprawy Napoleona nad Nil. To moment, w którym rozpoczął się okres wpływów europejskich w tamtym regionie. Pod pewnymi względami wytworzyło to także sprzyjające warunki do rozwoju wspólnoty rzymskokatolickiej. Apostolat franciszkański nie był jednak łatwy. Złoty okres dla duszpasterstwa franciszkańskiego nastąpił w chwili otwarcia Kanału Sueskiego. Europejczycy przez dekady nadawali ton charakterowi

¹ Zatrudniony w Katedrze Teologii Historycznej WT UMK w Toruniu. Publikuje prace z zakresu patrologii, historii egzegezy (okres patrystyczny), teologii i historii chrześcijańskiego Wschodu oraz palestynologii. Wykładał w Jerozolimie, Rzymie oraz w Polsce. Przewodnik grup pielgrzymkowych po Bliskim Wschodzie. Współpracuje z Fundacją Komisariat Ziemi Świętej w Polsce. E-mail: celestyn@umk.pl.

działalności franciszkańskiej. W pierwszej połowie XX wieku obecność franciszkańska w Egipcie mogła rozwijać się bez przeszkód. Z chwilą wybuchu II wojny światowej i powstania Republiki Egiptu sytuacja uległa zmianie. Europejczycy opuszczali Egipt, a wspólnota katolicka szybko się kurczyła. Odpyw Europejczyków spowodował konieczność sprofilowania nowych form obecności franciszkańskiej i zwrócenie się w stronę miejscowej ludności. Zaczęto bardziej starać się o lokalne powołania. Misja franciszkańska nie straciła jednak swojej specyfiki. Szczególny zakres aktywności stanowi duszpasterstwo Koptów i praca naukowo-badawcza we franciszkańskim Centrum Studiów Wschodnich w Kairze.

Słowa kluczowe: Franciszkanie (zakon), Egipt, misje (historia), Koptowie, Kustodia Ziemi Świętej, chrześcijaństwo wschodnie

W encyklice *Fratelli tutti* Ojciec Święty Franciszek już na początku odwołał się do osoby św. Franciszka z Asyżu jako tego, który był symbolem porozumienia i dialogu. Papież wspomina o spotkaniu Biedaczyny z sułtanem Malikiem-al-Kamilem pod Damiettą. Dokument papieski cytuje również Regułę Franciszkańską, która mówiła o braciach udających się z misją do krajów muzułmańskich². Te dwa aspekty stanowią jakby początek i ziarno rzucone w niezwykle trudną glebę, jaką stanowił w ciągu wieków Egipt i cały Bliski Wschód. To okoliczności, dla których warto spojrzeć na historię obecności franciszkańskiej w Egipcie od końca XVIII³.

Skutki kampanii Napoleona

Na przełomie XVIII i XIX wieku nad Nilem pojawili się Francuzi pod wodzą Napoleona Bonapartego. Przybysze znad Sekwany nie byli jednak przesiąknięci duchem pobożnych krzyżowców, ale ideami rewolucji francuskiej⁴. Miejscowa ludność ich nie poparła⁵, a największymi korzyściami z francuskiej kampanii w Egipcie okazały się zdobycze w dziedzinie kultury, sztuki i nauki⁶. Prywatnie cesarz Francuzów był obojętny religijnie. Wykazywał jednak postawę oportunistyczną polityczną, co było widoczne niejednokrotnie w jego wypowiedziach i w sposobie postępowania na Wschodzie⁷. W Egipcie starał się zaskarbić

² Zob. *Fratelli tutti*, nr 3-4; https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/franciszek_i/encykliki/fratelli_tutti_03102020 (dostęp 5.06.2022).

³ Weześniejsze dzieje misji franciszkańskiej na tamtym terenie autor niniejszego artykułu opisuje w: *Obecność franciszkańska w Egipcie (XIII-XVIII w.)*, „Saeculum Christianum”, 28/2021, nr 2, s. 18-31.

⁴ Por. J. Cole, *Napoleon's Egypt. Invading the Middle East*, New York 2007. Wyczerpujący opis przedstawia A. Elli, *Storia della Chiesa copta (L'Egitto arabo e musulmano)*, t. 2, Cairo-Jerusalem 2003, „Studia Orientalia Christiana Monographiae”, t. 14, s. 299-311 (z przyp.).

⁵ Jak wynika z listu mnicha koptyjskiego Eliasa Halila do prefekta Propaganda *Fide*, prawie wszyscy misjonarze europejscy w Egipcie porzucili wówczas pracę misyjną i zaangażowali się jako tłumacze lub medycy u Francuzów. Z tego powodu, już po wycofaniu się armii francuskiej, wielu z nich zginęło z rąk Arabów. Oskarżono ich bowiem o kolaborację z najeżdżącą i zdradę. Por. P. Włoczyk, *Adam Prosper Burzyński OFM misjonarz w Egipcie na przełomie XVIII i XIX w.*, „Nasza Przeszłość”, 84/1995, s. 174.

⁶ Odnośnie do motywacji i strategii politycznej kampanii w Egipcie Bonapartego zob. Th. Lentz, *Pourquoi l'Égypte?*, „Revue du Souvenir Napoléonien”, 418/1998, z. 3, s. 10-19.

⁷ Napoleonowi przypisywano znamienne zdanie: „W religii nie widzę tajemnicy wcielenia, lecz porządek społeczny”. Odnośnie do pobytu w krajach islamu miał powiedzieć: „Gdy przebywam we Francji, jestem chrześcija-

sobie sympatię muzułmanów, okazując nawet niechęć miejscowym chrześcijanom⁸. Nie było to zbyt pragmatyczne, bo przecież z powodu sukcesu wyprawy Napoleona do Egiptu, runął mit niezwycięzonego islamu. Ponadto następowało wprowadzanie elementów kultury i mentalności Zachodu, które doszły do głosu w późniejszym okresie. Ten proces rozpoczął się w zasadzie w XVIII w. i nabierał tempa. Francuska wyprawa do Egiptu miała więc przełomowe znaczenie dla otwarcia się tego kraju na nowe perspektywy polityczne, ekonomiczne i społeczne⁹. Ponadto nastąpiła korzystna zmiana w położeniu chrześcijan w Egipcie. Najpierw ponizani i poddani władzy islamskiej, zaczęli cieszyć się większą wolnością i bezpieczeństwem, stopniowo nabierając przekonania o znaczeniu swojej wspólnoty i chwalebnej roli w historii ich ojczyzny nad Nilem. Zasadą kolejnych administratorów Egiptu było to, że szukali współpracy z chrześcijanami, powierzając im ważne urzędy w administracji i w armii. Był to proces powolny i skomplikowany, pełen przeszkód¹⁰. Nawet w dobie obecnej jest daleko od tego, by uznać, że chrześcijanie nad Nilem są pełnoprawnymi obywatelami.

W tym szczególnym okresie, na wniosek Kongregacji Rozkrzewiania Wiary, odpowiedzialność za prefekturę egipską przyjął polski franciszkanin wyniesiony do godności biskupa – Adam Prosper Burzyński¹¹. Czasy, w których przyszło mu posługiwać wspólnocie tamtejszego Kościoła, były wyjątkowo niespokojne i obfitujące w niespodziewane wydarzenia. Był to okres rewolucji i wojen, czas przemian społeczno-politycznych i ekonomicznych, tworzenia się nowych struktur oraz umacniania się ideologii liberalnej, utraty niepodległości przez Polskę i prób jej odzyskania. Jego biografia jest reprezentatywna dla misjonarzy, udających się w różne strony świata, by głosić naukę chrześcijańską. O. Burzyński dopiero po okresie przygotowania w Rzymie mógł udać się do Egiptu i objąć tam placówkę. Niewątpliwie był silną osobowością, człowiekiem wymagającym zarówno od siebie, jak i od innych. Przy tym cechowała go wielka dobroć i wyrozumiałość. Doświadczył on zresztą tego, że nad Nilem ścierały się nie tylko religie czy wyznania, ale kultury, obyczaje i rytusy religijne. O. Adam Prosper okazał się człowiekiem niezwykle otwartym, taktownym i tolerancyjnym. Na terenie Egiptu ekumenizm był niejako wymuszony sytuacją religijno-społeczną. Chrześcijanie stanowili ledwie tolerowaną mniejszość, więc koniecznością były postawy

ninem, a gdy w Egipcie – muzułmaninem”. Podczas wyprawy do Syrii (1799 r.), gdy cesarz potrzebował wsparcia chrześcijan maronitów, deklarował: „Także ja jestem rzymskim katolikiem, a wy widzicie, że dzięki mnie Kościół zatriumfuje i rozszerzy się bardzo daleko”. Por. F. Charles-Roux, *France et chrétiens d'Orient*, Paris 1939, s. 104-105; A. Elli, *Storia della Chiesa copta*, t. 2, s. 302-306.

⁸ Na ten temat por. A. Filip, *Egipt w propagandzie napoleońskiej*, „Przegląd Historyczny”, 83/1992, nr 2, s. 243-247.

⁹ Por. A. Goldschmidt, *Modern Egypt. The Formation of a Nation-State*, Cairo 1990, s. 11-14.

¹⁰ Na temat ogólnej sytuacji w tamtym okresie por. M.C. Paczkowski, *Franciszkanie nad Nilem*, „Ziemia Święta”, 100/2019, nr 4, s. 16-19.

¹¹ Adam Prosper Burzyński (1755-1830) był jedną z najciekawszych osobowości początku XIX w. Ten franciszkanin był nie tylko misjonarzem w Egipcie, ale także drugim biskupem Diecezji Sandomierskiej. Por. P. Włoczyk, *Adam Prosper Burzyński OFM*, s. 157-196; tenże, *Adam Prosper Burzyński OFM (1775-1830) zakonnik – misjonarz – biskup*, „Studia Sandomierskie”, 20/2013, nr 1, s. 5-127. Zob. również biogram w: A.J. Szeinke, *Polscy bracia mniejsi w służbie Ziemi Świętej 1342-1995*, Poznań 1999, s. 61-62. Odnośnie do materiałów dotyczących misji franciszkańskich w Egipcie, w Ziemi Świętej i Konstantynopolu por. G. Wiśniowski, *Kwerenda w Archiwum Kongregacji Rozkrzewiania Wiary. Informations*, „Biuletyn Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych”, 3/1984, s. 113-114.

życzliwości i wzajemnego szacunku¹². Polski misjonarz zachęcał, by nawracać bardziej chrześcijańską postawą i przykładem niż słowami. Prawie dwudziestoletnia praca misyjna o. Burzyńskiego to nieprzerwane pasmo poświęceń dla chrześcijan innych obrządków i pogrążonych w nędzy materialnej i moralnej muzułmanów¹³.

Biskup Burzyński był wspominany w wielu dokumentach jako niez mordowany wędrowiec misyjny, który po zakończeniu konfliktów zbrojnych pod piramidami, we wschodnim stroju, z brodą i w turbanie na głowie, przemierzał pustynne piaski, docierając do najbardziej odległych rejonów. Franciszkański misjonarz był ponadto cenionym lekarzem. O. Prosper był pierwszym Polakiem, który w tamtym rejonie świata pełnił kluczową funkcję dyplomatyczną i misyjną z ramienia Stolicy Apostolskiej. Został mianowany prefektem Egiptu. Dzięki talentowi organizacyjnemu, życiowej mądrości oraz ciężkim trudom zdołał utrzymać działalność prefektury rzymskokatolickiej w Egipcie mimo wojen, niestabilnej sytuacji, klęsk żywiołowych i innych trudności. Jako prefekt Egiptu pragnął harmonijnego współistnienia wszystkich Kościołów chrześcijańskich i zjednoczenia ze Stolicą Apostolską. Po kilku latach pracy, po zakończeniu owocnej posługi, powrócił do kraju w zakonne szeregach franciszkanów, by w końcu przejąć stolicę biskupią w Sandomierzu (1819 r.)¹⁴.

Czas zmian w XIX w.

Po okresie obecności francuskiej Egipcjanie znaleźli się w stanie chaosu politycznego i ekonomicznego. Swoistym „mężem opatrnościowym” miał się okazać Muhammad Ali Pasza, zarządzający Egiptem w latach 1804-1848. Postanowił on radykalnie zmienić Egipt, czyniąc zeń potęgę. Łączył w sobie wszystkie cechy typowego orientального despoty z niezwykłą umiejętnością trafnego pojmowania zupełnie odmiennego świata europejskiego. Okazał się zdolnym reformatorem, który zachęcał Europejczyków, aby osiedlili się nad Nilem i rozwijali ekonomię i działalność kulturalno-oświatową¹⁵. Nie było dlań przeszkodą, że większość przybyszów ze Starego Kontynentu przyznawała się do wiary chrześcijańskiej.

Muhammad Ali miał wobec franciszkanów swoisty dług wdzięczności. W okresie, gdy musiał on schronić się w Syrii, jeden z zakonników przekazywał listy i wiadomości jego zwolennikom. Nie napotykając na przeszkody, franciszkanie z Kustodii Ziemi Świętej odbudowali kościół św. Katarzyny w Aleksandrii i drugi pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Musky (Kair)¹⁶. Szczególnie ta ostatnia świątynia miała ważne znaczenie.

¹² Tego typu zalecenia były zgodne z dyrektywami Kurii Rzymskiej, odnoszącymi się do misji katolickich w krajach niechrześcijańskich, w których współistniały różne wyznania.

¹³ „Biedni poganie – pisał o. Prosper w jednym ze swoich listów – nie ślubowali ubóstwa, a żyją ubogo [...]. Panów swoich wielce szanują, choć ich życie w oczach panów tyle warte, co życie muchy”, cyt. wg P. Włoczyk, *Biskupa Adama Prospera Burzyńskiego działalność duszpasterska i stosunek do innowierców*, „Nasza Przeszłość”, 93/2000, s. 278.

¹⁴ Do Sandomierza powrócił na własne życzenie, aby podnieść z ruin tamtejszy franciszkański klasztor. Ten okres działalności bpa Burzyńskiego opisuje T. Moskał, „...Zastaliśmy w zakrystii Turka w zawoju, z brodą ogromną”. *Adam Prosper Burzyński OFM (1755-1830) jako prefekt apostolski w Egipcie*, w: *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, red. J. Walkusz, Lublin 2016, „Kościół w Polsce, Dzieje i kultura”, t. 15, s. 71-81.

¹⁵ Zob. A. Biernat, *Egipskie mocarstwo za rządów Muhammada Alego Paszy*, „Forum Politologiczne”, 13/2012, s. 361-371.

¹⁶ Zniszczono je m.in. w 1761 r. Na temat historii tych kościołów por. G.M. Faccio, *Status descriptivus Almae Seraphicae Provinciae seu Custodiae et Missionis Terrae Sanctae Anno Domini MCMLI*, Hierosolymis 1951, s. 182; 198-199.

Miała trzy placówki filialne: przy kościele św. Józefa, w Bulak i Meadi. Później te punkty duszpasterskie stały się niezależne. W czasach Muhammada Alego i jego następców parafia franciszkańska w dzielnicy Musky stała się największą z Kairze. Dla przybyszów z krajów chrześcijańskich franciszkanie otwierali kaplice i kościoły również w innych miejscach na terenie Dolnego Egiptu¹⁷. Tolerancja religijna spowodowała również napływ do Egiptu protestantów¹⁸. Muhammad Ali skłaniał się wręcz ku okcydentalizacji kraju nad Nilem. Miała temu służyć niespotykana wcześniej zyczliwość w stosunku do rzymskich katolików.

To spowodowało, że zrodziła się potrzeba obecności zakonników mogących przeprowadzić modernizację w działalności instytucji katolickich, przede wszystkim w strukturze szkolnictwa i w treściach edukacyjnych. Zwolennikiem tej idei był wikariusz apostolski Aleppo Monsignor Jean-Baptist Auvergne¹⁹. W połowie 1835 r. wysłał on do Kongregacji „Propaganda Fide” relację na temat prowadzonej przez franciszkanów misji w Egipcie²⁰. Oceniał bardzo surowo pracę i działalność zakonników z Ziemi Świętej wydelegowanych do Egiptu. Przebywający na tamym terenie bracia to, jego zdaniem, ludzie, którzy byli uważani „w większości za zakałę klasztorów, o trudnym charakterze i nagannym postępowaniu”²¹. To miało wyjaśniać przyczynę „poważnych waśni między klasztorami, a czasem [również] wielkiego zgorzienia na zewnątrz”²². Taki stan rzeczy powodował poważne konsekwencje dla duszpasterstwa wiernych. „Zakonnicy nie dbali – relacjonował prałat Auvergne – o naukę języka arabskiego, niezbędnego do głoszenia kazań i spowiedzi”²³. Tak więc brakowało zapału i popadano w rutynę, a relator Kongregacji dodawał, że nie było dostatecznej liczby kapłanów posługujących się językiem arabskim, by głosić kazania i spowiadać miejscowych chrześcijan²⁴.

Przedstawiciel Stolicy Apostolskiej nie pominął faktu, że w swoich kościołach wierni katolicy mogli słuchać kazań po arabsku czy w językach europejskich wyłącznie w okresie Adwentu i Wielkiego Postu. Ponadto, według oceny wikariusza apostolskiego, kazania były proste, bowiem także poziom słuchaczy pozostawiał wiele do życzenia. Z tego względu Auvergne wskazywał na problem szkół dla miejscowej ludności. Zwracał uwagę na nagłą

¹⁷ Por. L. Van Zeelst, *Franciscans in Egypt*, w: *The Coptic Encyclopedia*, t. 4, red. A.S. Atiya, New York 1991, s. 1122.

¹⁸ Zob. B. Kumor, *Egipt: V. Wspólnoty chrześcijańskie*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 4, red. B. Łukaszczyk i in., Lublin 1983, kol. 695.

¹⁹ Por. *Annuaire 1984 du Vicariat Apostolique latin d'Alep (Syrie)*, [b. m. r.], s. 12.

²⁰ Relacja została przedstawiona w formie skrótovej przez jednego z kardynałów. Zob. J.-B. Auvergne, *Ristretto con sommario sul progetto di erezione di un nuovo Vicariato Apostolico d'Egitto e di un collegio in Alessandria*, Archiwum Kongregacji „De Propaganda Fide” w Rzymie (*Acta* [1836] 199), s. 260-263.

²¹ Tłum. tekstu fragmentów relacji wg. G. Buffon, *Les franciscains en Terre Sainte. De l'espace au territoire, entre opposition et adaptation*, w: *New Faith in Ancient Lands. Western Mission in The Middle East in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, red. H. Murre-van den Berg, Leiden–Boston 2006, s. 69.

²² G. Buffon, *Les franciscains en Terre Sainte*, s. 69.

²³ Praktyczna nauka języka arabskiego odbywała się w Libanie (tzw. *Cursum Lingue Arabicae*, niedaleko obecne-go sanktuarium w Harissa). Por. G.M. Faccio, dz. cyt., s. 145-146.

²⁴ G. Buffon, *Les franciscains en Terre Sainte*, s. 69-70. To jednak opinia odosobniona, bo misjonarze przybywający z Europy do pracy na Bliskim Wschodzie, mieli przygotowanie językowe. Wskazuje na to m.in. krakowski franciszkanin o. Drohojowski: „W samym Kairze [...] młodzi zakonnicy europejscy przybywający na misjonarstwo, ćwiczą się w językach, tureckim, arabskim i innych orientalnych”, J. Drohojowski, *Pielgrzymka X J. Drohojowskiego, reformata do Ziemi Świętej, Egiptu i niektórych zachodnich i południowych krajów, odbyta w roku 1788, 89, 90, 91, pobożno ciekawej publiczności ofiarowana*, t. 1, Kraków 1812, s. 227-228.

potrzebę zakładania nowych ośrodków kształcenia w Egipcie. W roli prowadzących takie placówki widział lazarystów lub jezuitów. Auvergne z całą mocą przekonywał Kongregację, dlaczego Bracia Mniejsi, którzy mieli już własne szkoły, nie mogliby się podjąć tej misji. „Ojcowie [Kustodii] Ziemi Świętej, którzy przebywają w Aleksandrii i w Dolnym Egipcie, tylko w niewielkim stopniu zajmują się nauczaniem młodzieży lub zupełnie to pomijają. Nie jest to dzieło podejmowane zbyt często przez tych misjonarzy, a to nie odpowiada na ogromne zapotrzebowanie ze strony [tamtejszej] ludności. Skutkuje to tym, że ci, którzy chcieliby kształcić swoje dzieci, to chociaż niechętnie, ale jednak muszą wysyłać je za granicę, do Europy”²⁵. Temu twierdzeniu przeczą statystyki z pierwszej połowy XIX w. (1847 r.)²⁶. Prawdą było jednak to, że wszelkie niedostatki i luki w pracy duszpasterskiej wypełniali protestanci, często głoszący swoje nauki w języku arabskim²⁷. To przyciągało do zborów mieszkańców Kairu i Aleksandrii, także katolików z franciszkańskich parafii²⁸.

Mimo wspaniałych dzieł w przeszłości i szerokiej perspektywy apostolskiej Kustodia Ziemi Świętej wymagała, zdaniem relatora, głębokiej reformy strukturalnej. W związku z tym Auvergne zastosował bardzo sugestywną metaforę: „Zakonnicy w franciszkańscy tworzą batalion, którego poszczególni żołnierze należą do osobnych formacji wojskowych: jeden to piechur, inny kawalerzysta, lansjer [lub] kirasjer, potem dragon czy artylerzysta... Co z tego wynika?”²⁹.

W taki oto obrazowy sposób wikariusz apostolski Aleppo zwracał uwagę na brak koordynacji i centrum decyzyjnego. Chodziło o wzmocnienie kontroli, karność i ujednoczenie działań duszpasterskich. Zdaniem prałata konieczne były więc podziały administracyjne: rozdzielenie Egiptu od wikariatu alepiańskiego, co miało przynieść lepsze rezultaty duszpasterskie. Dawne struktury nie zapewniały „modernizacji” na terenach Bliskiego Wschodu. Wyciągając takie wnioski, katolicki dostojnik nie do końca zdawał sobie sprawę z różnorodności i specyfiki terenów Wschodu. Krytyczna ocena sytuacji w Egipcie była nie tylko podyktowana dostrzeganiem istniejących braków czy trudności w apostolacie, który nigdy nie był łatwy. Nietrudno bowiem dostrzec czynnik czysto ludzki czy cele polityczne: zabieganie o wpływy francuskie na Bliskim Wschodzie. Pobieżne oceny były także krzywdzące.

Idea wyodrębnienia mniejszych obszarów administracyjnych była słuszna i Kongregacja „Propaganda Fide” podjęła odpowiednie kroki, by to przeprowadzić. Auvergne mówił wręcz o „skamieniałej strukturze misji franciszkańskiej”³⁰ na Bliskim Wschodzie. Był zdania, że konieczne jest wzmocnienie hierarchiczne. Propozycją prałata było ustanowienie biskupa łacińskiego w Egipcie, „uczzonego i gorliwego, co będzie wielkim pożytkiem dla polepszenia

²⁵ Papież Pius IX apelował do ówczesnego Kustosza Ziemi Świętej, aby szkoły były utrzymywane za wszelką cenę i zalecał, aby przy każdej większej parafii otwierano takie placówki dla chłopców i dziewcząt. List *Nulla celebrior* (23 lipiec 1847); por. M. Adinolfi, G.B. Bruzzone, *In Terra Santa con i papi*, Casale Monferrato 2000, s. 79-80.

²⁶ We franciszkańskiej szkole dla chłopców w Kairze było 140 uczniów, a w Aleksandrii – 40. Placówkę dla dziewcząt utrzymywaną przez Kustodię Ziemi Świętej prowadziły w Aleksandrii SS. Notre Dame (114 uczennic). Por. P. di Moretta, *Stato delle scuole nella custodia della missione durante l'anno 1847*, „Notizie della Missione in Terra Santa”, 3/1849, s. 17.

²⁷ Jak pisano, protestanci przyciągali tłumy wiernych swoimi „deklamacjami”.

²⁸ Wg ówczesnych danych szacunkowych parafia w Aleksandrii liczyła 8 tys. wiernych, a w Kairze 6 tys.

²⁹ Cyt. wg G. Buffon, *Les franciscains en Terre Sainte*, s. 70.

³⁰ Tamże, s. 71.

stanu misji”³¹. Wikariusz Aleppo nie miał praktycznie styczności z miejscowym łacińskim klerem diecezjalnym. Duszpasterzami na terytorium Syrii byli wyłącznie zakonnicy, a także duchowni obrządków wschodnich.

Prałat Auvergne starał się pomijać fakt, że katolicki Egipt przez długi okres miał ściśle związki z Kustodią Ziemi Świętej, a jego terytorium było uważane za część „perły misji franciszkańskich”. Wszelkie działania i inicjatywy podejmowano we współpracy z tą jednostką terytorialną. W myśl dokumentów papieskich franciszkanie na terenach Egiptu przyjmowali na siebie obowiązek głoszenia Ewangelii, udzielania sakramentów, pomocy kapłanom obrządku koptyjskiego oraz podejmowania starań o zjednoczenie Koptów z Rzymem.

Stolica Apostolska ustanowiła w Egipcie wikariat dla katolików obrządku rzymskiego w 1839 roku³². Wtedy to prefektura związana z Kustodią Ziemi Świętej przestała istnieć³³. Wikariuszem apostolskim został jednak franciszkanin³⁴. Stało się to później regularną praktyką, a do mianowanych hierarchów w kolejnych latach dołączono także czterech byłych kustoszy Ziemi Świętej³⁵.

Po rozpoczęciu budowy Kanału Sueskiego zakonnicy franciszkańscy pojawili się w tym rejonie już w 1862 roku³⁶. Rok wcześniej hrabia Michał Tyszkiewicz, relacjonując swój pobyt w Port-Saidzie, pisał: „Robotnicy-Europejczycy zimą tylko pracować mogą i wielu z nich wymiera, latem zaś żaden z nich upałów wytrzymać przy pracy nie jest w stanie”³⁷. Otwarcie Kanału Sueskiego (1869)³⁸ sprawiło, że franciszkanie na stałe osiedlili się w najważniejszych centrach wzdłuż tej arterii wodnej. Później wszystkie powstałe tam parafie i związane z nimi instytucje o charakterze edukacyjno-charytatywnym przejął Wikariat Apostolski Kanału Sueskiego. Po nacjonalizacji kanału (1957 r.) rozporządzeniem Stolicy Apostolskiej zostały one oddane w zarząd Kustodii Ziemi Świętej³⁹.

Kair-Muski i Aleksandria stanowiły dwa najważniejsze centra duszpastersko-misyjne na północy Egiptu. Przez dwa kolejne wieki następował powolny rozwój związanej z nimi działalności: powstawały szkoły, kaplice i dzieła charytatywne. W Aleksandrii było to tym łatwiejsze, że uznawano ją za „miasto bardziej europejskie niż wschodnie”⁴⁰. W 1909 roku

³¹ Tamże, s. 72.

³² Na podstawie breve papieskiego *Ex munere*. Od 1921 r. wikariusz apostolski był również Delegatem Stolicy Apostolskiej na Egipt i tereny Arabii. Por. K. Kościelniak, *Pluralizm Kościoła katolickiego w Egipcie wczoraj i dziś*, „Saeculum Christianum”, 7/2000, nr 1, s. 50.

³³ Na ten temat por. tamże, s. 50-51.

³⁴ Stolicę biskupią otrzymał o. Perpetuo Guasco, były Kustosz Ziemi Świętej (1838-1841). Por. A. Schlicht, *Les chrétiens en Égypte sous Mehemmet Ali*, „Le Monde Copte”, 6/1979, s. 44-51.

³⁵ Tradycyjne określenie przełożonego franciszkanów pracujących na terenie Bliskiego Wschodu, czyli na obszarze dzisiejszego Izraela, Palestyny, Egiptu, Jordanii, Syrii, Libanu, Cypru i Rodos. Na oficjalnej pieczęci kustosa widnieje łaciński napis: *Sigillum Guardiani Sacri Conventus Montis Sion* („Pieczęć Gwardiana Świętego Klasztoru na Górze Syjon”). Por. B. Rossi, *La Custodia di Terra Santa*, Jerusalem 1979, s. 29.

³⁶ Por. G. Buffon, *Il canale di Suez nell'ottica missionaria. Presenza francescana tra gli operai addetti allo scavo dell'Istmo*, „Archivum Franciscanum Historicum”, 103/2010, s. 145-226.

³⁷ M. Tyszkiewicz, *Dziennik podróży do Egiptu i Nubii*, t. 1, Paryż 1963; cyt. za: <https://dzieje.pl/aktualnosci/przed-145-laty-otwarto-dla-zeglugi-kanal-sueski> (dostęp 9.05.2022).

³⁸ Na ten temat por. Suez Canal Authority, *Canal History*, <https://www.suezcanal.gov.eg> (dostęp 19.05.2022).

³⁹ B. Rossi, dz. cyt., s. 94.

⁴⁰ Dokument nr 1, *Acta S. Congregationis De Propaganda Fide pro Terra Sancta: Parte IV (1852-1872)*, wyd. P. Pieraccini et alii, Milano-II Cairo 2021, „Biblioteca Bio-Bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Francescano. Nuova Serie – Documenti”, t. 18, s. 451.

w Kairze wzniesiono monumentalny kościół pw. św. Józefa⁴¹, chociaż obecność braci datowała się tam od 1880 roku. Jak już wspomniano wcześniej, obecność w Kairze stała się możliwa dzięki przychylności ówczesnej władzy⁴².

W 1893 roku powstała franciszkańska misja w Górnym Egipcie. Był to załączek przyszłej egipskiej Prowincji Świętej Rodziny. Ta jednostka administracji zakonnej powstała w związku ze wzmocnieniem katolickiej hierarchii koptyjskiej⁴³. Otrzymała ona nazwę „Missio sui iuris in auxilium Coptorum”⁴⁴. Jej terytorium rozciągało się od Górnego Egiptu, wzdłuż biegu Nilu od okolic dzisiejszego Asuanu (jurysdykcyjnie należącego wówczas do Sudanu) po Kair. Przekazano tej jednostce kościelnej siedem z dwunastu klasztorów należących do franciszkanów z Kustodii Ziemi Świętej. W Górnym Egipcie franciszkanie współpracowali z Koptami z miejscowości Bani Suef, Asjud, Qina oraz z ich wspólnotą w Luksorze. Klasztor w oazie Fajum zamieniono na dom dla pielgrzymów w Suezie. Przez całą pierwszą połowę XX wieku obecność franciszkańska stała się wzmocniała⁴⁵.

Bracia Mniejsi starali się nieustannie ewangelizować tereny wiejskie, co wkrótce dało obiecujące rezultaty. Znamiennym faktem jest to, że gdy w 1921 roku troskę o misje w Górnym Egipcie powierzono franciszkanom z prowincji tokańskiej, liczba placówek w tamtym rejonie wzrosła do dziesięciu. Duszpasterze franciszkańscy musieli zmierzyć się z problemami miejscowych chrześcijan. Czynili to dosyć skutecznie i w pełni zaadoptowali się do niełatwego środowiska⁴⁶. W latach 30. XX wieku coraz liczniejsi Koptowie ślubowali zachowywać Regułę św. Franciszka. Dla nich powstało seminarium w Gizie. Od tamtej pory zakon mógł się mocniej zakorzenić nad Nilem⁴⁷.

Obecność rodowitych Egipcjan w szeregach zakonnych była bardzo ważna, lecz bez misjonarzy z zagranicy trudno sobie wyobrazić funkcjonowanie miejscowego Kościoła katolickiego. Pomoc chrześcijan z Europy była szczególnie widoczna na przełomie XIX i XX wieku, kiedy to w Egipcie instalowały się pochodzące z różnych krajów zgromadzenia zakonne rozwijające szkolnictwo i dzieła charytatywne⁴⁸. Z pewnością największy rozkwit katolicyzmu nad Nilem przypadł na ostatnie dziesięciolecie XIX wieku i dwie pierwsze dekady XX wieku. Kościół w kairskiej dzielnicy Musky do 1858 roku był katedrą. Liczba wiernych dochodziła do 20 tys. Wierni należeli do różnych nacji. Najliczniejsze grupy stanowili Włosi, Francuzi i Maltańczycy. Nie brakowało także Austriaków, Słoweńców

⁴¹ Por. G.M. Faccio, dz. cyt., s. 201-203. Odnośnie do obecności franciszkańskiej w tamtym miejscu w XIX w. por. Dokument nr 1, *Acta S. Congregationis De Propaganda Fide*, s. 452-453.

⁴² Dokumenty mówią o „wicekrólu”, por. *Notizie*, „Scienza e la fede. Raccolta religiosa, scientifica e letteraria”, 21/1851, s. 291-292.

⁴³ W 1824 odrodził się Patriarchat Koptyjsko-Katolicki. Miał on jednak krótki żywot i dopiero papież Leon XIII ustanowił go na nowo. Por. R.G. Roberson, *The Eastern Christian Churches. A Brief Survey*, Roma 1990, s. 92-93.

⁴⁴ Niewątpliwie jej korzenie sięgają Wice-Prefektury Górnego Egiptu (1666-1692), powierzonej Kustodii Ziemi Świętej. Mimo zawirowań historycznych miała swoją kontynuację w Prefekturze Apostolskiej Akhmim (Górny Egipt), Fungi (Nubia – obecnie Sudan) i Etiopii, erygowanej w 1697 r. Por. G. Manfredi, *Custodia Aegypti Superioris*, w: *Historia missionum Ordinis Fratrum Minorum*, t. 2: *Africa*, Roma 1967, s. 89-108.

⁴⁵ Por. L. Van Zeelst, dz. cyt., s. 1122.

⁴⁶ Por. tamże, s. 1123.

⁴⁷ Zob. M. Migallah, *Seminario Francescano Orientale di Giza*, <http://abounamourad.net/> (dostęp 12.06.2022).

⁴⁸ Na ten temat por. K. Kościelniak, dz. cyt., s. 51-53.

i autochtonów⁴⁹. Dla chrześcijan wschodnich przynależność do Kościoła rzymskokatolickiego była wówczas swego rodzaju nobilitacją i wejściem w krąg elity europejskiej.

Obecność licznych obcokrajowców w Egipcie spowodowała, że duszpasterze mogli doskonale funkcjonować bez znajomości języka arabskiego. Z napływowymi parafianami mogli porozumieć się w językach europejskich. O dynamicznym wzroście wspólnoty katolickiej świadczą zapisy w księgach metrykalnych kairskiej parafii Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. Działalność parafii była związana z Sanktuarium Matki Bożej, ogłoszonej w 1939 roku „Królową Egiptu” przez kard. Gustawa Testę. W 1909 roku zanotowano tam ponad pół tysiąca chrztów. Nic więc dziwnego, że potrzebne były nowe kościoły: na peryferiach Aleksandrii i Kairu⁵⁰, w Suezie, Abukir i w Damietcie.

Wzrost liczebny wspólnot katolickich spowodował zmiany w administracji kościelnej⁵¹. Wikariat apostolski Egiptu został podzielony na trzy części: Heliopolis, strefę Deltę z siedzibą w Aleksandrii i strefę Kanału Sueskiego z siedzibą w Port Said. W ten sposób wychodzono naprzeciw rosnącym potrzebom coraz liczniejszych wiernych w tamtym rejonie⁵².

Szczególną postacią okresu międzywojennego był o. Ambroży Ridolfi (1875-1966). Na teren Górnego Egiptu przybył w 1935 r. jako wizytator generalny. Potem powrócił nad Nil, rozpoczynając nowy, szczególny rozdział swojej misji. Miał wówczas 60 lat. Jego apostołat był całkowicie podporządkowany realiom egipskim (język, liturgia i tradycje). Pracował w formacji miejscowych braci, choć nie zawsze jego inicjatywy kończyły się powodzeniem. Celem pozyskania nowych powołań otworzył seminarium w Gizie. Z macierzystej prowincji zakonnej (Toskania) o. Ridolfiego pochodziła większość misjonarzy, którzy starali się o miejscowe powołania. W tym zresztą celu w Assiut utworzono niższe seminarium. Młodzieńcy wysyłani później do Toskanii, celem odbycia nowicjatu, napotkali zbyt wiele trudności, by wytrwać w życiu zakonnym. Szczególnie dotkliwie odczuwali oddalenie od rodzin oraz mieli poważne problemy z przystosowaniem się do nowych warunków. To przechyliło szalę w kierunku formowania kandydatów w Egipcie. Była to dalekosiężna inicjatywa, która później przyniosła wspaniałe owoce⁵³.

Okres od II wojny światowej

Druga wojna światowa i utworzenie republiki w Egipcie wywołały duże zmiany w konfiguracji obecności Braci Mniejszych nad Nilem. Podczas światowego konfliktu działalność franciszkanów w Egipcie została bardzo ograniczona. Nie doszło jednak do całkowitego jej paraliżu, chociaż zakonnicy narodowości włoskiej i niemieckiej zostali internowani przez

⁴⁹ Rekolekcje wielkopostne były głoszone wówczas w pięciu językach.

⁵⁰ W kościele św. Józefa pochowano króla Włoch Wiktora Emanuela III. Wybrał on Aleksandrię za miejsce swego przymusowego pobytu poza ojczyznę ze względu na liczną diasporę włoską. W 2017 r. doczesne szczątki króla powróciły do ojczyzny. Por. W. Fiorentino, *C'è un secolare rapporto di sintonia e di affetto tra l'Italia e l'Egitto*, „Scienza e tecnica”, 68/2005, s. 6.

⁵¹ W 1921 roku nastąpiło rozdzielenie funkcji wikariusza i delegata apostolskiego (z siedzibą w Kairze). Por. K. Kościelniak, dz. cyt., s. 50.

⁵² Tamże.

⁵³ O działalności tego zakonnika por. M.D. Brogi, *Giubileo del Seminario di Gizah (1940-2015)*, „Provincia Toscana di San Francesco Stigmatizzato dei Frati Minori. Notiziario”, 48/2015, nr 2, s. 35-36.

Anglików. Zastąpili ich współbracia z innych nacji⁵⁴. To pozytywny aspekt międzynarodowego charakteru misji franciszkańskiej na Bliskim Wschodzie. Jednak w latach wojny i bezpośrednio po niej katolicy masowo opuszczali Egipt, a kościoły katolickie pustoszały. Franciszkanie kontynuowali jednak swoją misję, w większym stopniu poświęcając się duszpasterstwu miejscowej ludności. Z myślą o Koptach katolikach wzniesiono kościoły w Maadi (przedmieścia południowego Kairu). Podobnie było w Kafr al-Dawwar, gdzie kościół, który powstał tam w latach 60. XX wieku, rozbudowano dwie dekady później. Franciszkanie opuścili niektóre placówki, na przykład Mansura, Damietta⁵⁵ i mniejsze miejscowości. Przemiany miały znamię na wskroś ekumeniczne. Tak więc katedrę w Port Saidzie przekazano wspólnocie Koptów ortodoksyjnych, a w Ismaliji kościół otrzymali Koptowie katolicy⁵⁶. Na początku 1961 roku wszystkie tereny administracji kościelnej zostały ponownie połączone⁵⁷.

W poszukiwaniu pracy i lepszych warunków życia na północ Egiptu przybywali fellachowie z południa. Wiązało się to z rozwojem przemysłu i rolnictwa w Deltie Nilu. Z powodu powstania tamy w Assuanie Egipt bezpowrotnie stracił swój dawny charakter⁵⁸.

Od lat 70. minionego wieku wspólnoty chrześcijańskie w Egipcie coraz bardziej odczuwały trudności i dyskryminację⁵⁹. Wpływ na to miały czynniki ekonomiczne, społeczne, polityczne, a przede wszystkim fanatyzm religijny fundamentalistów islamskich, którzy dążyli do przekształcenia Egiptu w państwo wyznaniowe. Nie tylko obcokrajowcy opuszczali Egipt, ale także dochodziło do migracji zewnętrznej, szczególnie po wojnie w 1967 roku⁶⁰. W wielu miejscach zmniejszyła się znacznie liczba parafian. Jedynie dwie parafie: w Meadi i w Ibrahimieh (Aleksandria) nie opustoszały całkowicie. Powodem było to, że pojawili się inżynierowie i specjaliści z krajów europejskich wraz z rodzinami. Były tam także obecne rodziny mieszane egipsko-europejskie⁶¹.

Obrządek łaciński Kościoła Katolickiego po rządach Nassera (1954-1970) na skutek emigracji stracił ok. 90% wyznawców⁶². Obecnie przebywa w Egipcie około 8 tys. katolików rytu rzymskiego (w tym członkowie zgromadzeń zakonnych)⁶³.

Na południu mogła się dobrze rozwijać misja wśród rdzennych Egipcjan. Fakt rosnącej liczby franciszkanów pochodzenia egipskiego znalazł odbicie w podziale terytorialnym. Bracia Mniejsi w Górnym Egipcie mieli najpierw kustodię, wikariat, a wreszcie prowincję⁶⁴. Zakonnicy egipscy otrzymują godność biskupów i pełnią ważne funkcje w całym zakonie franciszkańskim.

⁵⁴ Por. relację o. G. Basetti Sani na <https://www.idiariarcontano.org/estratti/in-egitto-durante-la-guerra/> (dostęp 2.06.2022).

⁵⁵ Niemożliwa stała się nawet symboliczna obecność.

⁵⁶ To siedziba diecezji koptyjsko-katolickiej; zob. K. Kościelniak, dz. cyt., s. 40.

⁵⁷ Por. L. Van Zeelst, dz. cyt., s. 1124.

⁵⁸ Wielka Tama Asuańska na Nilu powstawała w latach 1960-1970.

⁵⁹ W oficjalnych statystykach Koptowie to 10% mieszkańców Egiptu. W zdominowanym przez muzułmanów społeczeństwie mogą oni przypuszczalnie stanowić 15-18%, a nawet jeszcze więcej.

⁶⁰ Por. A. Elli, *Storia della Chiesa copta*, t. 2, s. 451-452.

⁶¹ Zob. B. Rossi, dz. cyt., s. 94-95.

⁶² Por. K. Kościelniak, dz. cyt., s. 50.

⁶³ Zob. tamże.

⁶⁴ Określenia jednostek terytorialnych Zakonu Braci Mniejszych wg ich wielkości.

Bracia Mniejsi zakładali dla miejscowej ludności szkoły, placówki charytatywne i punkty medyczne. Przez wieki byli właściwie jedynymi działającymi na Bliskim Wschodzie w tej sferze potrzeb. Dopiero od XIX wieku europejskie mocarstwa ze względów prestiżowych uruchamiały różne instytucje charytatywne, wspierając działalność Kościołów i wspólnot zakonnych. Po zmianach własnościowych i wydaleniu obcokrajowców z Egiptu to instytucje franciszkańskie wypełniały powstałe luki. Był to niejako powrót do wcześniejszego stanu. Tak np. działalność charytatywna ze strony Włoch w Aleksandrii miała rozległe tradycje⁶⁵. W aleksandryjskiej dzielnicy Abukir, znanej ze zwycięstwa admirała Nelsona nad flotą Napoleona, wzniesiono w 1932 r. kościół pw. św. Łucji. W okresie późniejszym, czerpiąc niejako inspirację z tego wezwania, powołano do życia placówkę zajmującą się ociemniałymi dziećmi⁶⁶. Do końca swego życia posługiwał tam o. Tarcisio de Piano⁶⁷. Po reorganizacji struktur zakonnych prowadzone z poświęceniem przez lata centrum edukacyjno-terapeutyczne przejęły Siostry Krzyża Świętego z Libanu⁶⁸.

Do 1992 roku Kustodia Ziemi Świętej była odpowiedzialna za cały rejon na północ od Kairu, zaś teren od Kairu do Asuanu był pod jurysdykcją prowincji Toskanii. Od 1992 roku wszystkie konwenty w Egipcie połączyły się w jedną prowincję⁶⁹, z wyjątkiem klasztoru w Kairze-Muski, który nadal należy do Kustodii Ziemi Świętej. To tam powstało franciszkańskie Centrum Studiów Chrześcijańskiego Wschodu⁷⁰. Utworzenie centrum miało na celu wykorzystanie wielkiego obiektu klasztoru i pomieszczeń dawnej parafii w Kairze⁷¹.

Franciszkańskie centrum w zamierzeniach miało być placówką o charakterze naukowo-kulturalnym. Celem tej instytucji było świadectwo wzajemnego zrozumienia, które nie bazuje wyłącznie „na poznaniu czysto intelektualnym, ale na asymilacji wzajemnych bogactw” Wschodu i Zachodu⁷². Centrum zainaugurował we wrześniu 1954 roku ówczesny prezydent Egiptu Muhammad Naguib⁷³. Początkowo cele, jakie postawiono centrum, nie były jednoznacznie określone. Szybko jednak wykrystalizowały się najważniejsze zadania i wskazano na dwa najważniejsze kierunki badań.

⁶⁵ Oprócz kliniki „Królowa Margherita” powstała również szkoła dla ociemniałych (1902 r.). Zob. W. Fiorentino, dz. cyt., s. 6.

⁶⁶ Por. G.M. Faccio, dz. cyt., s. 191-192.

⁶⁷ Por. Custodia Terrae Sanctae, *Necrologio della Custodia di Terra Santa (1900-2001)*, Jerusalem 2001 (pro manuscripto), s. 47.

⁶⁸ Zob. F.-X. M., *La lumineuse charité des franciscaines de la Croix du Liban*, <https://www.la-croix.com> (dostęp 10.06.2022).

⁶⁹ To prowincja Świętej Rodziny. Zob. *Franciscan Order in Egypt*, <https://ofmegypt.org> (dostęp 14.06.2022).

⁷⁰ Oficjalna nazwa centrum to: The Franciscan Centre for Oriental Christian Studies. Jest ono znane pod skrótem FCOS. Zob. Custodia Terrae Sanctae, *Notizie della Custodia al Cairo*, <https://www.custodia.org/it> (dostęp 12.06.2022).

⁷¹ Zob. B. Guarrera, *La Custodia di Terra Santa in Egitto: il convento del Muski*, <https://www.custodia.org/it> (dostęp 14.06.2022).

⁷² Por. G. Pizzi, *The Center for Oriental Studies in Cairo, where dialogue is life*, <https://www.proterrasancta.org>, (dostęp 12.06.2022).

⁷³ Naguib rządził Egiptem niecałe dwa lata. Jego miejsce zajął Gmal Abdel Nasser. Zapoczątkował on nieudany eksperyment z arabską wersją socjalizmu, czyli „naseryzmem” (opowiadający się za ideą panarabizmu). Por. W. Ostant, „Egipskie ciemności...” – od autorytaryzmu do autorytaryzmu, „Przegląd Politologiczny”, 1/2014 (nr specjalny), s. 232-233.

Pierwszym z nich stał się rozwój badań nad chrześcijaństwem na Bliskim Wschodzie, historią i życiem franciszkanów na tym terenie. Była to w pewnej mierze kontynuacja dzieła wielkiego historyka i orientalisty o. Hieronima Golubovicha⁷⁴.

Sprawą priorytetową stały się badania nad specyfiką chrześcijaństwa wschodniego. *Spiritus movens* badań w tym kierunku stał się drugi dyrektor centrum o. Gabriel Giamberardini (zm. 1978 r.). Skierował on uwagę swoich współpracowników na zróżnicowaną mozaikę chrześcijaństwa wschodniego. Sam był znawcą bliskowschodniej historii⁷⁵ i piśmiennictwa koptyjskiego⁷⁶. Jego zainteresowania badawcze stanowiły niejako odbicie konfiguracji religijnej Egiptu. W dobie obecnej najprężniej rozwinęły się sekcje: koptyjska⁷⁷, arabsko-chrześcijańska i ormiańska⁷⁸.

Kairskie Centrum Studiów Chrześcijańskiego Wschodu może się pochwalić jedyną w swoim rodzaju biblioteką, która stała się jego znakiem rozpoznawczym. Początkowo kairski księgozbiór liczył około 15 tys. tomów. Teraz liczba woluminów dochodzi do 100 tys., a w zbiorach jest również 200 tytułów periodyków⁷⁹. Specjalistyczna biblioteka jest uporządkowana według następujących kryteriów: publikacje z zakresu filozofii, teologii oraz historii i sztuki. Do nich dochodzą opracowania i źródła dotyczące chrześcijaństwa wschodniego. Gromadzone są także publikacje o charakterze chrześcijańskim w języku arabskim. Załącznikiem kairskiej księżnicy były zbiory specjalistyczne w bibliotekach franciszkańskich na Bliskim Wschodzie. Nie brak także manuskryptów archiwalnych stanowiących dzieło misjonarzy pracujących na Bliskim Wschodzie (gramatyki, słowniki, odręczne zapiski). Do tej pory nie wszystkie manuskrypty zostały skatalogowane⁸⁰.

Udaje się przezwyciężyć ten impas dzięki nowym technologiom w opracowywaniu tekstów i ich edycji⁸¹. Od lat największą bolączką stanowi brak personelu. Dlatego tak ważna jest pomoc udzielana przez wolontariuszy. Pracująca w centrum garstka zakonników pomaga egipskiej młodzieży uniwersyteckiej, udostępniając zainteresowanym publikacje oraz pomieszczenia⁸².

Księgozbiór oraz manuskrypty przyciągają do biblioteki nie tylko studentów zainteresowanych historią miejscowego chrześcijaństwa, ale także zagranicznych badaczy. Kairskie centrum stanowi dla nich swoistą przystań i punkt odniesienia⁸³. Specjaliści z różnych

⁷⁴ Por. F.V. Sánchez, *Golubovich, Girolamo*, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, t. 57, Roma 2001, s. 629-639.

⁷⁵ Jego studia dotyczyły obecności franciszkanów w Egipcie. Por. cyt. *Lettere dei Prefetti Apostolici*, Cairo 1960; *Cronaca della Missione Francescana*, Cairo 1962.

⁷⁶ Przede wszystkim: G. Giamberardini, *La sorte dei defunti nella tradizione copta*, Cairo 1965; *San Giuseppe nella tradizione copta*, Cairo 1966; *Il culto mariano in Egitto*, Cairo 1975-1978.

⁷⁷ W zbiorach bibliotecznych centrum najobszerniejszy jest dział koptyjski, a jest to jedna z bogatszych kolekcji tego typu.

⁷⁸ Pokłosem badań tradycji Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego są studia o. Wincentego Mistriha, w tym na temat Elizeusza Ormianina, biografie Jerzego ze Skevra i jego komentarz do Księgi Izajasza, dokumenty na temat masakry w Mardin (1915 r.).

⁷⁹ Por. Custodia Terrae Sanctae, *Il Centro Francese di Studi Orientali Cristiani oggi*, <https://www.custodia.org/it> (dostęp 12.06.2022).

⁸⁰ Głównie chodzi o zbiór manuskryptów islamskich. Por. Custodia Terrae Sanctae, *The History of Mouski*, <https://www.custodia.org/en/culture-and-education> (dostęp 12.06.2022).

⁸¹ Stało się to dzięki poświęceniu i gigantycznej pracy o. Libero Crucianiego.

⁸² Por. B. Rossi, dz. cyt., s. 142-143.

⁸³ W FCOCS pracowali niektórzy specjaliści z zakresu historii Kościołów Wschodnich, orientaliści, językoznawcy i publicyści. Należeli do nich: Kush Burmester, Otto Meinardus, prof. Khater i prof. Bartolemeo Pirone (Ne-

ośrodków akademickich wspominają braterską atmosferę i bezinteresowną pomoc udzieloną im przez Braci Mniejszych⁸⁴.

Kairski ośrodek zajmuje się publikowaniem wyników badań i tekstów orientalnych. Od chwili założenia centrum wydawany jest rocznik „Collectanea”⁸⁵. Ten periodyk zawiera artykuły dotyczące historii wspólnot chrześcijańskich na Bliskim Wschodzie, ich doktryny i duchowości. Ukazuje się również seria „SOC Monographiae”⁸⁶. Opracowywane są i wydawane w tej serii edycje krytyczne tekstów źródłowych i obszerniejsze monografie. Nie brak także studiów poświęconych obecności franciszkańskiej w tym rejonie świata⁸⁷.

Franciszkańskie Centrum Studiów Chrześcijańskiego Wschodu to niejako „most pomiędzy Wschodem a Zachodem”, jak podkreślał w jednej z wypowiedzi prasowych pracujący w Egipcie o. William Faltas Makar, przełożony wspólnoty klasztoru w Musky⁸⁸. Jednocześnie jest to punkt łączności pomiędzy prowincją Braci Mniejszych w Egipcie a jednostką międzynarodową, jaką jest Kustodia Ziemi Świętej. Mimo faktu, że franciszkanie w Egipcie stali się autonomiczni, podjęto decyzję, aby pozostawić w rękach braci z Kustodii Ziemi Świętej klasztory w kairskiej dzielnicy. Chodziło przede wszystkim o prowadzenie dalej centrum studiów i należyta troskę o cenne zbiory biblioteczne.

Wskutek niekorzystnych zmian i konfliktów arabsko-izraelskich, w latach 80. XX wieku centrum przeżywało kryzys. Działo się tak, chociaż od końca lat 70. klerycy egipscy ze względu na brak możliwości studiowania w Międzynarodowym Studium Teologicznym Ziemi Świętej w Jerozolimie, rezydowali w klasztorze św. Józefa w Kairze. Dodatkową trudnością w ich formacji był fakt, że mogli podejmować studia dopiero po odbyciu służby wojskowej w armii egipskiej.

Oprócz franciszkanów-naukowców, działających w Egipcie po II wojnie światowej, szczególną postacią był o. Giacinto Faccio. Na Bliskim Wschodzie zatrzymał go konflikt wojenny, ale później już tam pozostał. Po posłudze jako kustosz Ziemi Świętej (1950-1956) został skierowany do pracy w Egipcie (1956 r.), gdzie pracował duszpastersko⁸⁹ oraz we wspólnotach formacyjnych⁹⁰. W okresie formowania się nowych struktur zakonu w Egipcie przeszedł do tzw. wiceprowincji, a obecnie Prowincji Świętej Rodziny w Egipcie⁹¹. O. Faccio to zresztą nie jedyny zakonnik europejski związany z Egiptem⁹². Nawet po reorganizacji

apol), prof. Serra („la Sapienza” – Rzym) i Alberto Elli.

⁸⁴ Włoska badaczka napisała we wstępie do swojej publikacji: „Ojcowie z Instytutu (sic!) Franciszkańskich Studiów Wschodnich w Kairze, okazali iście braterską dyspozycyjność, pomagając mi, zarówno materialnie z kontaktach ze wspólnotą karaimską w Kairze, jak i w odnajdywaniu tekstów w ich przebogatej i pełnej tajemnic bibliotece”; E. Trevisan-Semi, *Gli ebrei caraiti tra etnia e religione*, Roma 1984, s. 16 [tłum. własne].

⁸⁵ Wyszedł tom 49 serii.

⁸⁶ Dotychczas ukazało się w tej serii 28 tomów.

⁸⁷ Publikacje z różnych dziedzin liczą aktualnie 21 pozycji.

⁸⁸ R. Capomasi, *Il convento francescano del Muski al Cairo. Ponte tra Oriente e Occidente*, <https://www.osservatoreromano.va/it/news/2020-11/quo-257/ponte-tra-oriente-e-occidente.html> (dostęp 12.06.2022).

⁸⁹ Był przełożonym domu zakonnego i proboszczem w Aleksandrii oraz w Kairze.

⁹⁰ Należał do wspólnot zakonnych przy kościele św. Katarzyny w Aleksandrii i w dzielnicy Bakos.

⁹¹ Zm. w Al-Ma’adi 19 stycznia 2003 r. Zob. B. Talatinian, *The Custodes in the History*, <https://www.custodia.org/en/custodes-history> (dostęp 12.06.2022).

⁹² Do tej grupy należą oo. Wincenty Ianniello i Libero Cruciani. W pracę naukową i duszpasterską angażuje się od wielu lat o. Wincenty Mistrih, będący z pochodzenia Syryjczykiem (por. Custodia Terrae Sanctae, *Schematismo e famiglia religiose*, Jerusalem 2005 [pro manuscript], s. 116, 126 136). Do dziś pamięta się o o. Władysławie

na terenie Egiptu nie zerwano łączności z Kustodią Ziemi Świętej. Dowód stanowi fakt, że w latach 90. klasztor pw. św. Katarzyny był domem nowicjackim dla kandydatów z Kustodii Ziemi Świętej.

Franciszkański klasztor to jednak nie tylko ośrodek o charakterze religijnym i naukowo-kulturalnym, a trwająca niemal cztery stulecia obecność w Kairze współcześnie przybiera różnorodną postać. Parafia pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny jest nawiedzana regularnie przez Koptów katolików. Kościół wypełnia się przede wszystkim z okazji świąt. Po ponad dwudziestu latach w 2019 r. odnotowano w parafii pierwszy chrzest. Ponadto wprowadzono relikwie św. Rity z Casci i organizowane są nabożeństwa, aby ożywić życie parafialne i duszpasterskie⁹³. Do obowiązków braci należy także troska o Siostry Dobrego Pasterza i wspólnotę Sióstr Misjonek Niepokalanego Serca Maryi (CIM)⁹⁴.

Bracia zajmują się także pomocą najuboższym, promują duchowe adopcje, udzielają wsparcia materialnego, dając możliwość zamieszkania zamiejscowym studentom. Istnieje również możliwość pobytu dla rodzin i przyjaciół chorych, którzy przybywają, aby opiekować się cierpiącymi na choroby nowotworowe, gdyż niedaleko kairskiego klasztoru znajduje się specjalistyczna klinika onkologiczna⁹⁵.

Przy kościele św. Józefa w Kairze działa wyspecjalizowane ambulatorium, gdzie można przeprowadzić badania ogólne i kardiologiczne. Nie brak także gabinetów dentystycznego i pediatrycznego. Za symboliczną opłatą mieszkańcy Kairu mogą skorzystać z opieki medycznej i profilaktyki. Inicjatywą kieruje wolontariusz, emerytowany bankowiec z Włoch. Pomoc jest udzielana około 700 pacjentów rocznie. Ponadto do klasztoru należy wielka sala kinowa (350 miejsc), gdzie często mają miejsce ważne wydarzenia kulturalne⁹⁶. Inny charakter ma franciszkańskie Centrum Kulturalne w Gizie, gdzie miejscowa młodzież może odbywać kursy językowe oraz studia koptyjskie z zakresu sztuki i liturgii chrześcijańskiej⁹⁷. Marzeniem zaangażowanych w te dzieła franciszkanów jest utworzenie wyższej uczelni o charakterze katolickim⁹⁸.

(Ladislaus) van Zeelst (por. V. Mistrich, *In memoriam: P. Ladislaus van Zeelst [1928-1999]*, "Studia Orientalia Collectanea. Studia – Documenta", 33/2000, s. 5-6).

⁹³ Zob. G. Del Guercio, *Una casa per i francescani al Cairo: il convento del Muski*, <https://www.sanfrancescopatronoditalia.it> (dostęp 12.06.2022).

⁹⁴ Pierwsze z tych zgromadzeń jest obecne w Egipcie od 1845 r. Z kolei posługują w Egipcie od 1859 r. Por. K. Kościelniak, dz. cyt., s. 52. Należy dodać, że obecnie na ponad czterdzieści żeńskich zgromadzeń zakonnych obecnych nad Nilem, dziewięć należy do rodziny franciszkańskiej.

⁹⁵ „Staramy się dać im trochę ulgi, pomoc materialną i duchową, miejsce, gdzie mogą cieszyć się spokojem i wypoczywać”, podkreśla o. William Faltas Makar, przełożony wspólnoty. Por. G. Del Guercio, dz. cyt.

⁹⁶ W okresie powojennym Egipt był właściwie jedynym krajem arabskim, w którym powstawały filmy. Produkcje te były popularne na całym terenie Bliskiego i Środkowego Wschodu. Dzięki temu także egipska odmiana języka arabskiego stała się szeroko znana (por. J. Gaffney, *The Egyptian Cinema. Industry and Art in a Changing Society*, „Arab Studies Quarterly”, 9/1987, nr 1, s. 53-75). Na przełomie XX/XXI w. sytuacja na arabskim rynku medialnym zaczęła się radykalnie zmieniać. Przyczyniło się do tego powstanie w 1996 r. stacji telewizyjnej *al-Jazeera* (*al-Dżazira*, por. M. Dwornik, *Historia telewizji Al-Dżazira, bezkompromisowej stacji z Kataru*, <https://reporterzy.info> [dostęp 12.06.2022]). W egipskim kinie nie brak wątków chrześcijańskich, a nawet istnieją produkcje o tym charakterze (por. F. Armanios, A. Amstutz, *Emerging Christian Media in Egypt: Clerical Authority and the Visualization of Women in Coptic Video Films*, „International Journal of Middle East Studies”, 45/2013, nr 3, s. 513-533).

⁹⁷ O sytuacji Koptów na początku XXI w. por. M. Chéhab Bassilios, *Chiesa copta, il triangolo delle sfide*, „Terrasanta”, 8/2013 nr 1, s. 43.

⁹⁸ Por. Redazione, *Egitto. I francescani da otto secoli impegnati nell'attività spirituale*, <https://www.sanfrancescopatronoditalia.it> (dostęp 12.06.2022).

Zakończenie

800-letnia obecność franciszkanów nad Nilem ewoluowała i przechodziła różne etapy. Każdy kolejny okres historyczny przynosił zmiany. Epopeję franciszkańską w Egipcie kształtują do dziś wydarzenia historyczne na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej. Stale jednak widać dynamizm misyjny i apostołski Braci Mniejszych. Nie zrażali się oni trudnościami i potrafili podejmować nowe wyzwania. Od XVII wieku pojawiły się nowe pola działania, a przełom XIX i XX stulecia stanowił okres rozkwitu wspólnoty katolickiej w Egipcie. Franciszkanie, jak również powierzeni im wierni, byli różnej narodowości. Właśnie ten międzynarodowy aspekt duszpasterstwa i wszelkiej innej działalności oraz samej wspólnoty zakonnej wydaje się bardzo charakterystyczny. Dziś ten kosmopolityczny rys w dużej mierze stał się zamkniętą kartą. Mimo obiektywnych trudności, większość nici łączących teren Egiptu z resztą chrześcijaństwa nie została całkowicie zerwana. Prężnie działają franciszkanie będący rdzennymi Egipcjanami. „Bracia od sznura” to stały element krajobrazu religijno-kulturalnego Egiptu. Ich obecność to ubogacenie społeczności współczesnej Republiki Egiptu. Przed dziesięcioma laty, gdy do władzy doszli fundamentaliści muzułmańscy, sytuacja chrześcijan w Egipcie stała się wręcz tragiczna. Gdy więc dowódca armii Abd al-Fatah Sisi obalił w 2013 roku prezydenta Mohameda Mursiego wywodzącego się z Bractwa Muzułmańskiego, chrześcijanie opowiedzieli się za nowym przywódcą narodu⁹⁹. W skomplikowanej sytuacji Egiptu obecność franciszkanów wydaje się tym bardziej potrzebna. Bracia Mniejsi trwali na swym przyczółku misyjnym, głosząc Ewangelię, ale także niosąc pomoc uciskanej, ubogiej i prześladowanej wspólnotie miejscowych chrześcijan. Z pewnością warto przypominać burzliwe losy naśladowców św. Franciszka nad Nilem. To pasjonująca, ale jednocześnie bardzo aktualna historia.

Bibliografia

- Acta S. Congregationis De Propaganda Fide pro Terra Sancta: Parte IV (1852-1872)*, wyd. P. Pieraccini et alii, Milano-II Cairo 2021, „Biblioteca Bio-Bibliografica della Terra Santa e dell’Oriente Francese. Nuova Serie – Documenti”, t. 18, s. 5-500.
- Adinolfi M., Bruzzone G.B., *In Terra Santa con i papi*, Casale Monferrato 2000.
- Annuaire 1984 du Vicariat Apostolique latin d’Alep (Syrie)*, [b. m. r.].
- Armanios F., Amstutz A., *Emerging Christian Media in Egypt: Clerical Authority and the Visualization of Women in Coptic Video Films*, „International Journal of Middle East Studies”, 45/2013, nr 3, s. 513-533.
- Auvergne J.-B., *Ristretto con sommario sul progetto di erezione di un nuovo Vicariato Apostolico d’Egitto e di un collegio in Alessandria*, Archiwum Kongregacji „De Propaganda Fide” w Rzymie (*Acta* [1836] 199), s. 260-263.
- Basetti Sani G., *In Egitto durante la guerra*, <https://www.idiariaccountano.org/estratti/in-egitto-durante-la-guerra/> (dostęp 2.06.2022).
- Bellenzier M., *Cronaca della Missione, Chiesa, Convento e Parrocchia di S. Caterina in Alessandria d’Egitto (dagli inizi all’anno 1956)*, red. L. Cruciani, Cairo 1996, „Studia Orientalia Christiana Collectanea”, t. 26-27.
- Biernat A., *Egipskie mocarstwo za rządów Muhammada Alego Paszy*, „Forum Politologiczne”, 13/2012, s. 361-371.

⁹⁹ Za obecnym prezydentem Abd al-Fatahem Sisim jednoznacznie opowiedział się patriarcha Koptów Tawadros II. Por. M. Chéhab Bassilios, *Le aperture di al-Sisi verso i cristiani d’Egitto*, „Terrasanta”, 13/2018, nr 2, s. 43.

- Brogi M.D., *Giubileo del Seminario di Gizah (1940-2015)*, „Provincia Toscana di San Francesco Stigmatizzato dei Frati Minori. Notiziario”, 48/2015, nr 2, s. 35-36.
- Buffon G., *Il canale di Suez nell'ottica missionaria. Presenza francescana tra gli operai addetti allo scavo dell'Istmo*, „Archivum Franciscanum Historicum”, 103/2010, s. 145-226.
- Buffon G., *Les franciscains en Terre Sainte. De l'espace au territoire, entre opposition et adaptation*, w: *New Faith in Ancient Lands. Western Mission in The Middle East in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, red. H. Murre-van den Berg, Leiden–Boston 2006, s. 65-91.
- Capomasi R., *Il convento francescano del Muski al Cairo. Ponte tra Oriente e Occidente*, <https://www.osservatoreromano.va/it/news/2020-11/quo-257/ponte-tra-oriente-e-occidente.html> (dostęp 12.06.2022).
- Charles-Roux F., *France et chrétiens d'Orient*, Paris 1939.
- Chéhab Bassilios M., *Chiesa copta, il triangolo delle sfide*, „Terrasanta”, 8/2013, nr 1, s. 43.
- Chéhab Bassilios M., *Le aperture di al-Sisi verso i cristiani d'Egitto*, „Terrasanta”, 13/2018, nr 2, s. 43.
- Cole J., *Napoleon's Egypt. Invading the Middle East*, New York 2007.
- Custodia Terrae Sanctae, *Il Centro Franciscano di Studi Orientali Cristiani oggi*, <https://www.custodia.org/it> (dostęp 12.06.2022).
- Custodia Terrae Sanctae, *Necrologio della Custodia di Terra Santa (1900-2001)*, Jerusalem 2001 (pro manuscripto).
- Custodia Terrae Sanctae, *Notizie della Custodia al Cairo*, <https://www.custodia.org/it> (dostęp 12.06.2022).
- Custodia Terrae Sanctae, *Schematismo e famiglie religiose*, Jerusalem 2005 (pro manuscripto).
- Custodia Terrae Sanctae, *The History of Mouski*, <https://www.custodia.org/en> (dostęp 12.06.2022).
- Del Guercio G., *Una casa per i francescani al Cairo: il convento del Muski*, <https://www.sanfrancescopatronoditalia.it> (dostęp 12.06.2022).
- Drohojowski J., *Pielgrzymka X J. Drohojowskiego, reformata do Ziemi Świętej, Egiptu i niektórych zachodnich i południowych krajów, odbyta w roku 1788, 89, 90, 91, pobożno ciekawej publiczności ofiarowana*, t. 1, Kraków 1812.
- Dwornik M., *Historia telewizji Al-Dżazira, bezkompromisowej stacji z Kataru*, <https://reporterzy.info> (dostęp 12.06.2022).
- Elli A., *Storia della Chiesa copta*, t. 2: *L'Egitto arabo e musulmano*, t. 3: *Appendici, bibliografia, indici*, Cairo–Jerusalem 2003, „Studia Orientalia Christiana Monographiae”, t. 13-14.
- Encyklika *Fratelli tutti* Ojca Świętego Franciszka o braterstwie i przyjaźni społecznej (3.10.2020), https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/franciszek_i/encykliki/fratelli_tutti_03102020.html (dostęp 5.05.2022).
- F.-X. M., *La lumineuse charité des franciscaines de la Croix du Liban*, <https://www.la-croix.com> (dostęp : 12.06.2022).
- Faccio G.M., *Status descriptivus Almae Seraphicae Provinciae seu Custodiae et Missionis Terrae Sanctae Anno Domini MCMLI*, Hierosolymis 1951.
- Filip A., *Egipt w propagandzie napoleońskiej*, „Przegląd Historyczny”, 83/1992, nr 2, s. 237-266.
- Fiorentino W., *C'è un secolare rapporto di sintonia e di affetto tra l'Italia e l'Egitto*, „Scienza tecnica”, 68/2005, s. 4-6.
- Franciscan Order in Egypt*, <https://ofmegypt.org> (dostęp 14.06.2022).
- Frosali S., *La ricorrenza della fondazione del Seminario di Gizah*, „Provincia Toscana di San Francesco Stigmatizzato dei Frati Minori. Notiziario”, 48/2015, nr 1, s. 15-16.
- Gaffney J., *The Egyptian Cinema. Industry and Art in a Changing Society*, „Arab Studies Quarterly”, 9/1987, nr 1, s. 53-75.
- Giamberardini G., *Accenni storici sulla missione francescana dell'Alto Egitto*, „La Voce del Nilo”, 18/1959, s. 157-160; 205-211.
- Goldschmidt A., *Modern Egypt. The Formation of a Nation-State*, Cairo 1990.

- Guarrera B., *La Custodia di Terra Santa in Egitto: il convento del Muski*, <https://www.custodia.org/it> (dostęp 14.06.2022).
- Historia Kanalu Sueskiego, <https://docplayer.pl/26657335-Historia-kanalu-sueskiego.html> (dostęp 9.05.2022).
- Kościelniak K., *Pluralizm Kościoła katolickiego w Egipcie wczoraj i dziś*, „Saeculum Christianum”, 7/2000, nr 1, s. 35-55.
- Kumor B., *Egipt: V. Wspólnoty chrześcijańskie*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 4, red. B. Łukaszczyk i in., Lublin 1983, kol. 695.
- Lentz Th., *Pourquoi l'Égypte?*, „Revue du Souvenir Napoléonien”, 418/1998, nr 3, s. 10-19.
- Manfredi G., *Custodia Aegypti Superioris*, w: *Historia missionum Ordinis Fratrum Minorum*, t. 2: *Africa*, Roma 1967, s. 89-108.
- Migallah M., *Seminario Francescano Orientale di Giza*, <http://abounamourad.net/> (dostęp 12.06.2022).
- Mistrih V., *In memoriam: P. Ladislaus van Zeelst (1928-1999)*, „Studia Orientalia Collectanea. Studia – Documenta”, 33/2000, s. 5-6.
- Moretta di P., *Stato delle scuole nella custodia della missione durante l'anno 1847*, „Notizie della Missione in Terra Santa”, 3/1849, s. 16-18.
- Moskal T., „...Zastaliśmy w zakrytym Turka w zawoju, z brodą ogromną”. *Adam Prosper Burzyński OFM (1755-1830) jako prefekt apostolski w Egipcie*, w: *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*, red. J. Walkusz, t. 15, Lublin 2016, s. 71-81.
- Notizie*, „Scienza e la fede. Raccolta religiosa, scientifica e letteraria”, 21/1851, s. 268-292.
- Ostant W., „Egipskie ciemności...” – *od autorytaryzmu do autorytaryzmu*, „Przegląd Politologiczny”, nr specjalny 1/2014, s. 231-252.
- Paczkowski M.C., *Franciszkanie nad Nilem*, „Ziemia Święta”, 100/2019, nr 4, s. 16-19.
- Pizzi G., *The Center for Oriental Studies in Cairo, where dialogue is life*, <https://www.proterrasancta.org>, (dostęp 12.-6.2022).
- Redazione, *Egitto. I francescani da otto secoli impegnati nell'attività spirituale*, <https://www.sanfrancescopatronoditalia.it> (dostęp 12.06.2022).
- Roberson R.G., *The Eastern Christian Churches. A Brief Survey*, Roma 1990.
- Rossi B., *La Custodia di Terra Santa*, Jerusalem 1979.
- Sánchez F.V., *Golubovich, Girolamo*, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, t. 57, Roma 2001, s. 629-639.
- Schlicht A., *Les chrétiens en Égypte sous Mehemmet Ali*, „Le Monde Copte”, 6/1979, s. 44-51.
- Suez Canal Authority, *Canal History*, <https://www.suezcanal.gov.eg> (dostęp 19.05.2022).
- Szteinke A., *Polscy Bracia Mniejsi w służbie Ziemi Świętej 1342-1995*, Poznań 1999.
- Talatinian B., *The Custodes in the History*, <https://www.custodia.org/en/custodes-history> (dostęp 12.06.2022).
- Trevisan-Semi E., *Gli ebrei caraiti tra etnia e religione*, Roma 1984.
- Tyszkiewicz M., *Dziennik podróży do Egiptu i Nubii*, t. 1, Paryż 1963, <https://dzieje.pl/aktualnosci/przed-145-laty-otwarto-dla-zeglugi-kanal-sueski> (dostęp 9.05.2022).
- Van Zeelst L., *Franciscans in Egypt*, w: *The Coptic Encyclopedia*, t. 4, red. A.S. Atiya, New York 1991, s. 1121-1124.
- Wiśniowski G., *Kwerenda w Archiwum Kongregacji Rozkrzewiania Wiary. Informations*, „Biuletyn Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych”, 3/1984, s. 110-115.
- Włoczyk P., *Adam Prosper Burzyński OFM (1775-1830) zakonnik – misjonarz – biskup*, „Studia Sandomierskie”, 20/2013, nr 1, s. 5-127.
- Włoczyk P., *Adam Prosper Burzyński OFM misjonarz w Egipcie na przełomie XVIII i XIX w.*, „Nasza Przeszłość”, 84/1995, s. 157-196.
- Włoczyk P., *Biskupa Adama Prospera Burzyńskiego działalność duszpasterska i stosunek do innowierców*, „Nasza Przeszłość”, 93/2000, s. 267-288.